

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

ПОТАПОВА ОЛЕНА БОГДАНІВНА

УДК 94(477):281.9«1917/1920»

**ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО В СУСПІЛЬНОМУ
ЖИТТІ УКРАЇНИ У 1917 – 1920 РР.**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
Андрусишин Богдан Іванович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
Інститут політології та права, директор

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Ігнатуша Олександр Миколайович,
Запорізький національний університет,
професор кафедри історії України;

кандидат історичних наук
Кириченко Вікторія Георгіївна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, доцент кафедри
історії та філософії історії

Захист відбудеться 19.11. 2010 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 17.10. 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Процес побудови громадянського суспільства в Україні викликав посилення інтересу до релігії як до малоосвоєної ділянки духовної культури. Відбувається переосмислення ролі Церкви та її служителів у житті суспільства і вітчизняній історії. На противагу ще донедавна пануючим стереотипам про культурну малозначущість православно-церковної традиції, вітчизняний соціум дедалі більше переконується у необхідності підтримки спадкоємного розвитку української Церкви для збереження миру і злагодності, відновлення моральності в суспільстві. Тому історичний аналіз соціального служіння православного духовенства в період розвитку державотворчих і націєтворчих процесів на українських теренах у 1917–1920 рр. дає можливість зрозуміти логіку подальшого поступу боротьби за національну Церкву як підґрунтя державності України, духовного відродження українського народу.

Привертає особливу увагу діяльність православного духовенства у перші післяреволюційні роки, які за насиченістю і динамічністю подій подібні до сучасного релігійного життя. Велика роль Церкви та духовенства в суспільно-політичних процесах того часу викликає необхідність з'ясування змін у становищі православного духовенства України у 1917–1920 рр., коли на її території діяли спочатку Тимчасовий уряд, потім національні уряди – Української Центральної Ради, Української держави та Директорії УНР, а також неодноразово і більшовицький.

Вивчення ролі православного духовенства в історії України, його місця в суспільному житті держави через призму історії дасть змогу уникнути багатьох помилок на сучасному етапі розбудови нашої держави і громадянського суспільства. В сучасних умовах сформульовано і оприлюднено соціальну доктрину Православної Церкви, яка прагне до оновлення світу через відродження духовних цінностей. Переосмислення місця і ролі Церкви в усіх сферах суспільного життя зумовлює наукову значущість та актуальність теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась у руслі наукової тематики кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Актуальні проблеми історії України». Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 27 березня 2008 р. (протокол № 9).

Мета і завдання дослідження. Виходячи з актуальності проблеми, сформульовано таку мету дисертаційного дослідження: на підставі комплексного аналізу історичних джерел та наукової літератури визначити ступінь участі священнослужителів у суспільних процесах протягом 1917–1920 рр.

Для досягнення мети було поставлено такі основні **завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми та з'ясувати ступінь джерельного забезпечення теми;
- визначити вплив соціально-демографічних чинників на статус духовенства у суспільстві;

- з'ясувати стан матеріального забезпечення православного духовенства;
- охарактеризувати умови становлення самосвідомості православного духовенства і показати участь духовенства в державному управлінні;
- виявити основні напрями і роль просвітницької діяльності священнослужителів у суспільстві;
- здійснити аналіз процесу виникнення та розбудови православних церковних інституцій та визначити сфери їх діяльності;
- визначити основні напрями і зміст благодійницької діяльності духовенства.

Об'єктом дослідження виступає православне духовенство України.

Предметом вивчення є суспільна діяльність православного духовенства України протягом 1917–1920 рр.

Хронологічні межі дослідження обумовлюються внутрішньою логікою подій та обмежуються 1917–1920 рр. Нижня хронологічна межа зумовлена поваленням імперської влади і початком українських національно-визвольних змагань, що сприяли втіленню прагнень духовенства відносно реформування Церкви загалом. Верхня межа відповідає припиненню діяльності останнього українського уряду доби Директорії УНР на території України і розгортанню антицерковної політики більшовицької влади. Дослідження почасти охоплює й попередні періоди діяльності православного духовенства і церковних інституцій в Україні, що є необхідним для вирішення поставлених завдань.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі України, до складу яких входило дев'ять губерній: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Чернігівська і Таврійська (без Криму).

Наукова новизна роботи полягає в постановці та розробці актуальної проблеми, яка дотепер не дістала всебічного висвітлення в історичній науці. На основі широкого кола джерел, у тому числі вперше введених до наукового обігу, здійснено узагальнюючий аналіз діяльності православного духовенства в Україні протягом 1917–1920 рр. У роботі доведено, що діяльність православного духовенства була корисною для суспільства, а його активна участь у подіях 1917–1920 рр. була спрямована на реформування Церкви для відновлення авторитету священно- і церковнослужителів та активізації діяльності Церкви у контексті боротьби за незалежну державу. У дисертаційному дослідженні визначено соціально-демографічний склад православного духовенства і з'ясовано, що в єпархіях України через різні причини відбувалося збільшення кількості населення, але втрата Російською Православною Церквою свого авторитету протягом попереднього періоду не сприяла одночасному кількісному збільшенню духовенства. З'ясовано специфіку матеріального забезпечення православного кліру і чернецтва в різних регіонах України протягом 1917–1920 рр. і встановлено, що воно не було стабільним. Головним джерелом утримання сільських священників був обробіток на їх користь парафіянами визначеного обсягу землі або грошова компенсація за середній урожай з такої кількості землі, що віддаляло священників від населення, серед якого воно діяло. У науковій праці досліджено умови становлення самосвідомості православного духовенства і його участь у державному управлінні в Україні. Обґрунтовано закономірність участі духовенства у національно-визвольному русі. На конкретних

прикладом показано просвітницьку діяльність православного духовенства, яка була важливим чинником формування суспільної моралі. Церква шляхом створення церковнопарафіяльних шкіл розв'язувала проблему неграмотності народу та його освіти, а названий тип шкіл був центральним елементом освітньої системи Православної Церкви. Визначено місце і роль православних братств і парафіяльних піклувань в Україні за період 1917–1920 рр. Доведено, що діяльність православного духовенства заклала основи сучасної соціальної концепції Православної Церкви. На конкретних прикладах показано роль православного духовенства щодо організації благодійницької діяльності, де поряд з державною ініціативою, вживалися власні заходи соціального спрямування.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його висновки та фактичний матеріал можуть бути корисними під час написання узагальнюючих праць з історії Православної Церкви в Україні у ХХ ст., монографічних досліджень з церковно-релігійної тематики, підготовці підручників та навчальних посібників, розробки лекцій, програм з історії Православної Церкви в Україні для світських та духовних навчальних закладів. Дисертаційний матеріал допоможе визначити перспективні напрями співпраці православного духовенства і суспільства у формуванні концепції духовного (національного) розвитку країни.

Апробація основних положень дисертації відбувалася на наукових конференціях: Всеукраїнській науковій конференції «Юридичні читання молодих вчених» (Київ, 2004), Всеукраїнській науковій конференції «Другі юридичні читання молодих вчених» (Київ, 2005), VI і VII Сумських наукових історико-краєзнавчих конференціях (Суми, 2005, 2007), Третій міжнародній науковій конференції «Соборна Україна: історична ретроспектива» (Черкаси, 2005), II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження – «2006»» (Дніпропетровськ, 2006), Всеукраїнській науковій конференції «Українська державність: генеза, історичний розвиток, традиція» (Житомир, 2006), Міжнародній науково-практичній конференції для студентів та аспірантів «Сучасна молодь: крок у майбутнє» (Суми, 2006).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 12 публікаціях, шість з яких опубліковано у фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України, та в матеріалах наукових конференцій.

Структура дисертації і послідовність викладення матеріалу зумовлені логікою дослідження проблеми, метою і завданнями. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, поділених на 9 підрозділів, висновків, приміток до розділів і списку використаних джерел та літератури (420 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 235 сторінок, у тому числі основний текст – 169 сторінок, список використаних джерел та літератури – 41 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, її хронологічні і територіальні межі. Визначено об'єкт та предмет дослідження, сформульовано мету і завдання. Розкрито новизну роботи, її практичне значення, подано відомості про апробацію дисертації.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та методи дослідження» проаналізовано стан наукової розробки теми, охарактеризовано джерельну базу та використані методи дослідження.

Історіографію досліджуваного питання можна умовно поділити на такі групи: праці істориків радянського періоду, праці зарубіжних авторів і з діаспори, дослідження науковців незалежної України та доробок сучасного духовенства.

Радянська історіографія перших післяреволюційних років ґрунтувалася на класовому підході. Історичні праці Д. Ігнатюка, Б. Кандидова, П. Красикова та ін. мали виразне ідеологічне забарвлення. Спираючись на джерела, автори негативно висвітлювали участь духовенства в ідеологічному освяченні самодержавства, діяльність православних пастирів у царській армії, а також питання, пов'язані із забезпеченням Церкви, її впливом на соціальні процеси¹. Автори демонстрували експлуататорську роль Церкви і духовенства в історії, велика увага приділялась аналізу політичних поглядів служителів Церкви.

По-іншому сформульовано бачення впливу Церкви і духовенства на суспільні процеси в Україні у працях М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Липинського² та ін. Автори зазначали, що Церква і духовенство справляє сильний вплив на український народ, який дотримується давніх традицій і сповідує православну віру. М. Грушевський обмежує цей час серединою ХІХ ст., тобто тим часом, коли в Україні відбулася зміна поколінь духовенства і в українські села прийшли священники з російських єпархій. Для них були чужими і незрозумілими місцеві традиції, що з часом негативно позначилося на відносинах пастирів і віруючих.

Дослідження 50–80-х років ХХ ст. у цілому зберігають упереджене ставлення до політичних симпатій духовенства, незважаючи на послаблення ідеологічного диктату після ХХ з'їзду КПРС. В. Колобков, Д. Острянин, Р. Плаксін, В. Танчер здебільшого односторонньо висвітлювали події, пов'язані із суспільним становищем духовенства, і показували його як «класового ворога», а діяльність ієрархів Церкви і більшості парафіяльних священнослужителів розцінювали як контрреволюційну підривну роботу проти держави³. Але процеси перебудови дали можливість порушити компартійне табу навколо релігійної проблематики. Так, В. Акуленко, В. Борисенко, Ф. Турченко⁴ та інші вчені у своїх працях

¹Ігнатюк Д. Українська автокефальна церква і Союз визволення України / Д. Ігнатюк. – Харків ; Київ : Державне видавництво України, 1930. – 276 с.; Кандидов Б. Церковь и гражданская война на Юге. Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны / Б. Кандидов. – М., 1931. – 156 с.; Красиков П. На церковном фронте (1918–1923) / П. Красиков. – Москва : Юрид. изд-во Наркомюста, 1923. – 312 с.

²Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 192 с.; Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін, 1940. – 69 с.; Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – Київ : Рада, 1995. – 96 с.

³Острянин Д. Релігія та її реакційна роль / Д. Острянин. – К. : Державне видавництво політичної літератури, 1955. – 131 с.; Колобков В. Наследие вековой тьмы / В. Колобков. – К. : Государственное издательство политической литературы, 1962. – 152 с.; Плаксин Р. Крах церковной контрреволюции. 1917–1923 гг. / Р. Плаксин – М. : Наука, 1968. – 192 с.; Танчер В. К. Религиозные пережитки и их преодоление / В. К. Танчер. – К. : Политиздат, 1979. – 150 с.;

⁴Борисенко В.І. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках ХІХ ст. / В. І. Борисенко. – К. : Наукова думка, 1980. – 155 с.; Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні 1917–1990 / В. Акуленко. – Київ : Вища шк., 1991. – 274 с.; Турченко Ф. Українська автокефальна / Ф. Турченко, О. Ігнатуша // Вітчизна. – 1989. – № 12. – С. 166–175.

досліджували діяльність православного духовенства у церковних інституціях, освітніх закладах, ставлення молоді до духовенства.

Зарубіжні дослідники Ф. Гаєр, Б. Боцюрків та інші автори, на відміну від своїх радянських колег, могли вільно висловлюватися з приводу тих чи інших питань з історії Церкви⁵. Водночас значним недоліком зарубіжної історіографії була обмежена кількість джерел. Це призводило до фактологічних помилок і переважання публіцистичного стилю написання.

Українська діаспорна історіографія, розглядаючи події 1917–1920 рр. передусім крізь призму національних інтересів українців, відповідно трактувала поведінку православного духовенства. Найбільш відомими у цьому напрямку історіографії можна вважати праці І. Власовського та В. Липківського, певну цінність мають наукові роботи В. Біднова, Д. Дорошенка, О. Лотоцького, І. Нагаєвського, Н. Полонської-Василенко⁶ та ін. В. Липківський, описуючи процес відродження Української Церкви, звертав увагу на піднесення активності парафіяльного духовенства у першій половині 1917 р., на відміну від церковних ієрархів. Його думку поділяв І. Власовський, який разом з активністю низового духовенства виділяв і ентузіазм мирян. В. Біднов показав наявність двох течій серед політичних сил України у світському таборі і в церковному: демократичної, яка бажала незалежного від Москви державного життя, і більшовицько-комуністичної, що спираючись на неукраїнську людність, хотіла відновити єдність з Москвою. Ставлення української революційної демократії до духовенства критикував у своїх працях Д. Дорошенко. Автор дорікав молодій владі за те, що вона не змогла використати потенціал свідомого українського духовенства на користь національного руху й обґрунтував необхідність відновлення самостійності Церкви. Н. Полонська-Василенко та І. Нагаєвський у своїх узагальнюючих роботах з історії України також не оминули увагою православне духовенство, яке було незаслужено забуте світською владою попри його старання допомогти у будівництві держави, тощо.

Із проголошенням незалежності української держави та розпадом СРСР змінилися умови й пріоритети дослідницької роботи в галузі вітчизняної історії в цілому і Православної Церкви зокрема. Із середини 90-х років ХХ ст. почали виходити колективні релігієзнавчі дослідження, передусім десяти томна «Історія

⁵Heyer F. Kirchengeschichte der Ukraine im 20. Jahrhundert. / F. Heyer. – Verlag Vandenhoeck&Ruprecht, 2003. – 556 s.; Heyer Fr. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945 / F. Heyer. – Koln : Braunsfeld, 1954. – 260 s.; Bohdan R. Bociurkiv. Ukrainian Churches Under Soviet Rule: Two Case Studies // Ukrainian Studies Fund. – Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1984; Gerrus O. W. Iwan Ohienko and founding of Kamenets-Podolsky Ukrainian state University / O. W. Gerrus // Український історик. – 1990. – Ч. 1–4 (104–107). – С. 78–92.

⁶Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930 / В. Липківський. – Торонто, 1959. – 332 с.; Біднов В. Церковна справа на Україні / В. Біднов. – Тарнів, 1921. – 46 с.; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. / І. Власовський. – Нью-Йорк ; Бавнд-Брук, 1961. – Т. 4. – Ч. 1. – 384 с.; Лотоцький О. Сторінки минулого. / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – 286 с.; Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1964. – 295 с.; Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін, 1940. – 69 с.; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Вид-во «Український письменник», 1993. – 413 с.

релігій в Україні» за редакцією А. Колодного та П. Яроцького⁷, третій том якої був присвячений історії православ'я в Україні. Переосмислення ролі Православної Церкви в житті українського суспільства та сутності державно-церковних відносин відбулося завдяки науковим працям Б. Андрусишина, О. Ігнатуші, О. Реєнта, В. Ульяновського та ін.⁸

Регіональні особливості діяльності православного духовенства в Україні відображені у працях А. Зінченка (на Поділлі), В. Рожка (на Волині), О. Сотника (на Сумщині), О. Тригуба (на Херсонщині)⁹.

У дослідженні Т. Євсєєвої показано піднесення рівня національної самосвідомості православного населення у період 1917–1920 рр. Наукова робота Н. Стоколос «Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.)» є цінною для даного дослідження тим, що дає можливість з'ясувати особливості діяльності і ступінь участі греко-католицького духовенства у національному русі в Галичині та порівняти з діяльністю православного духовенства в Україні¹⁰.

Діяльність представників вищого духовенства в Україні та інших його категорій проаналізована у дослідженнях вітчизняних і російських науковців С. Білоконя, М. Бабкіна, Т. Леонтєвої¹¹ та ін. На основі багатого фактичного матеріалу автори аналізують ставлення ієрархів Церкви і парафіяльного духовенства до нової влади, внутрішній стан духовної верстви на початку XX ст., участь білого духовенства у зародженні краєзнавства тощо.

Дослідженню діяльності представників вищого духовенства в Україні, які певною мірою підтримали український церковний рух, присвячено розвідки

⁷Історія релігії в Україні [у 10 т.] / [редкол. : А. Колодний (голова) та ін.]. – К. : Укр. центр духовної культури, 1996–1999. – Т. 3 : Православ'я в Україні / [за ред. А. Колодного, В. Климова]. – 1999. – 560 с.

⁸Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (Доба Директорії УНР) : навч. посіб. / Б. І. Андрусишин. – К. : Либідь, 1997. – 176 с.; Ігнатуша О. М. Українська автокефальна православна церква (1917–1930 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ігнатуша Олександр Миколайович. – Харків, 1993. – 255 с.; Реєнт О. Церковно-релігійне життя в добу Центральної Ради / О. Реєнт // 350-річчя Української держави Б. Хмельницького. – К., 1998. – С. 12–17; Ульяновський В. Церква в Українській Державі. 1917 – 1920 рр. (доба Української Центральної Ради) / В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 200 с.; Ульяновський В. Церква в Українській Державі. 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) / В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 320 с.

⁹Зінченко А. Благовістя національного духу: Українська Церква на Поділлі в першій третині XX ст. / А. Зінченко. – К. : Освіта, 1993. – 256 с.; Рожко В. Є. Відродження Української Православної церкви на Волині 1917 – 2006 рр. Історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк : Волинська книга, 2007. – 348 с.; Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775 – 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. П. Тригуб. – Донецьк, 2001. – 16 с.; Сотник О. М. Православна Сумщина / О. М. Сотник. – Суми : Козацький вал, 2004. – 197 с.

¹⁰Євсєєва Т. М. Російська православна церква в Україні 1917 – 1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі / Т. М. Євсєєва. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – 361 с.; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : [монографія] / Н. Стоколос. – Рівне : РІСКСУ – ППФ «Місто – М», 2003. – 408 с.

¹¹Білоконь С. І. Церковна інтелігенція Наддніпрянщини в 1917 – 1920 рр./ С. І. Білоконь // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 2. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 19–24; Бабкин М. А. Духовенство Русской Православной Церкви и свержение монархии (начало XX в. – конец 1917 г.) / М. А. Бабкин. – М. : Государственная публичная историческая библиотека, 2007. – 532 с.; Леонтєва Т. Г. Вера и прогресс: православное сельское духовенство России во второй половине XIX – начале XX вв. / Т. Г. Леонтєва. – М. : Новый хронограф, 2002. – 256 с.

А. Киридон, В. Пащенко і М. Рибачука, А. Стародуба¹². Їх поєднує одна мета: показати чинники, які спонукали архієпископів РПЦ Олексія і Парфенія, вже літніх людей із сталим світоглядом, і молодшого від них протоієрея Василя Липківського, духовна кар'єра якого почалася на межі ХІХ–ХХ ст., долучитися до українського церковного руху.

Окремі аспекти суспільної діяльності православного парафіяльного духовенства українських єпархій у різних хронологічних межах у дисертаційних дослідженнях аналізували Т. Бобко, С. Гладкий, О. Кравченко, Г. Степаненко, О. Ткачук¹³ та ін. Розглядаючи освітню діяльність православного духовенства в Україні протягом ХІХ – на початку ХХ ст., Г. Степаненко зазначала, що всупереч антиукраїнській мовній політиці духовенство у своїй освітній діяльності не втрачало національного коріння, хоч і змушене було коритися офіційній забороні вживати українську мову. С. Гладкий досліджував церковно-культурницьку та громадсько-політичну діяльність священно- і церковнослужителів і дійшов висновку про те, що чи не найбільша увага у церковному середовищі під час російсько-японської та Першої світової війн приділялася благодійництву. О. Кравченко проаналізувала особливості добродійної діяльності в Харківській єпархії і зазначила, що в ній значно більшим був добродійний внесок православних монастирів у порівнянні з іншими українськими єпархіями у складі Російської імперії.

Окрему групу досліджень становлять праці сучасного духовенства, в яких значна увага приділена внутрішньоцерковним проблемам і діяльності окремих ієрархів в Україні¹⁴.

Отже, незважаючи на наявність праць з історії Православної Церкви, державотворчих процесів в Україні, державно-церковних відносин у 1917–1920 рр. суспільна діяльність православного духовенства не вивчалася як окрема наукова проблема, не була предметом комплексного дослідження. Це й зумовило вибір теми дисертації.

¹²Пащенко В. О. Першоієрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський / В. О. Пащенко, М. Ф. Рибачук // Український історичний журнал. – 1993. – № 2. – С. 48–57; Стародуб А. Архієпископ Олексій і український церковний рух (1917–1919 рр.) / Андрій Стародуб // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 113–120; Киридон А. Парфеній Левицький і рух за автокефалію Української Православної Церкви / А. Киридон // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія : Історія. Вип. 77–79. – К., 2005. – С. 79–82.

¹³ Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 23 с.; Гладкий С. О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. О. Гладкий. – З., 1997. – 19 с.; Кравченко О. В. Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799–1917) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Кравченко. – Х., 2003. – 19 с.; Ткачук О. В. Український церковно-православний рух 1917–1921 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Ткачук. – К., 2006. – 19 с.; Бобко Т. Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. Г. Бобко. – З., 2005. – 20 с.

¹⁴Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні / І. Ісіченко. – Х. : Акта, 2003. – 471 с.; Матвеев М. Історія Харьковской епархии (1850–1988) : науч. очерк / М. Матвеев. – Х. : Б. в., 1999. – 226 с.

Джерельну базу дисертаційної праці становить комплекс різноманітних як архівних, так й опублікованих документів, насамперед розпорядження і обіжники світської влади щодо забезпечення або конфіскації землі у церков, вживання української мови у богослужінні, церковні і світські періодичні видання досліджуваного періоду, мемуари, щоденники тощо.

У зв'язку з цим значний інтерес викликають документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління в Україні (ЦДАВО України), які знаходяться у фондах «Міністерство ісповідань Гетьманського уряду» (Ф. 1071), «Міністерство ісповідань УНР» (Ф. 1072), «Українська Центральна Рада» (Ф. 1115), «Українська Автокефальна Церква» (Ф. 3984), «Ради народних комісарів» (Ф. Р-2), «Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР» (Ф. Р-5) тощо. Вищезазначені фонди містять десятки тисяч одиниць документів, які свідчать про конкретну діяльність православного духовенства серед населення, а також про виконання певних державних завдань. Зокрема про ведення обліку населення, про надсилання метрик для складання списку призовників, про охорону старовинних речей і культурно-історичних пам'яток; листування з губерніальними революційними комітетами про повернення будівель, зайнятих раніше солдатами, та проведення церковних служб українською мовою; відомості про з'їзди та збори, що відбулися в єпархіях України; списки штатного та позаштатного духовенства, вдовиць та сиріт духовного звання; статистичні та грошові відомості по єпархіях про площу, кількість монастирів, церков та бібліотек при них, склад духовенства, про стан єпархіальних піклувань, звіти про діяльність братств; відомості про правове становище православної Церкви в Україні, матеріальне забезпечення кліру і чернецтва, а також законодавчі акти про відокремлення церкви від держави і школи від церкви тощо.

У дисертаційному дослідженні використані матеріали церковних організацій та установ: Київської духовної консисторії (Ф. 127) і Канцелярії Київського митрополита (Ф. 182) у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, Харківської духовної консисторії (Ф. 40) у Державному архіві Харківської області, архіву Синоду (Ф. XIII) в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Чернігівської духовної консисторії (Ф. 679) у Державному архіві Чернігівської області та інших церковних установ місцевого рівня. Зокрема звіт про стан єпархії, звіти про збір пожертвувань на користь інвалідів, сиріт, постраждалого населення від пожеж і повеней у м. Києві дають змогу більш повно висвітлити діяльність православного духовенства з організації термінової благодійницької допомоги населенню. Документи із фондів духовних консисторій дають цінну інформацію про діяльність законовчителів не тільки у церковнопарафіяльних школах, а й у закладах пенітенціарної системи; про відносини населення із своїми пастирями, про будівництво нових церков, про домовленості з населенням щодо забезпечення кліру парафіяльних церков.

Для висвітлення теми дисертації було використано також матеріали Державного архіву Сумської області (Ф. 2, Ф. 759, Ф. 820, Ф. 870, Ф. 873, Ф. 1159, Ф. Р-1800, Ф. Р-4737), які дозволили належним чином дослідити ставлення не лише селянства до духовенства, а й представників повітових земських зборів до питання про

продовження викладання Закону Божого у школах. Удалося виявити матеріали про діяльність І. Власовського на Сумщині у період 1914–1918 рр., уточнити відомості про Неплюєвське братство у Глухівському повіті (тоді Чернігівської губернії), яке з приходом більшовиків було трансформовано у Воздвиженську комуну трудового братства, а потім переведено на статут артілі; встановити існування і діяльність на теренах Роменщини (тоді відносилась до Полтавської губернії) братства християнського милосердя.

У процесі написання дисертації проаналізовано законодавчі акти, розпорядження, які регламентували або обмежували діяльність православного духовенства, його участь у державному управлінні, зокрема у проголошенні універсалів, підготовці довідок для різних міністерств в Україні, а також відокремленні Церкви від держави і школи від Церкви, ставлення політичних партій до релігії в їхніх програмних документах¹⁵.

Серед джерел важливе місце посідає епістолярна спадщина світських та духовних осіб, які були безпосередніми учасниками подій і відіграли важливу роль у врегулюванні державно-церковних відносин. Це щоденники В. Вернадського та О. Несвіцького¹⁶, спогади В. Зінківського, Д. Дорошенка, П. Скоропадського, О. Лотоцького¹⁷. Критично оцінюючи події, автори спогадів доповнюють й уточнюють наші знання про всі труднощі, які воєнне лихоліття несло пересічному населенню, про ставлення державних діячів до церковних проблем, про вплив Церкви щодо зменшення соціальної напруги у суспільстві та шляхи розвитку державно-церковних відносин.

Цінним джерелом стали як церковні, так і світські періодичні видання: «Киевские епархиальные ведомости» (1917), «Полтавские епархиальные ведомости» (1917), «Православная Волынь» (1917), «Руководство для сельских пастырей» (1917), «Церковно-общественная мысль» (1918), «Луч» (1918), «Черниговский церковно-общественный вестник» (1917), «Вісті Всеукраїнського

¹⁵Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. : Програмні документи перших українських політичних партій. – К. : Пошук, 1992. – 93 с.; Мартирологія українських церков : [у 4 т.]. – Торонто ; Балтимор, 1987. – Т. 1 : Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / [упоряд. і ред. : О. Зінкевич і О. Воронин]. – 1207 с.; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : [у 2 т.]. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 589 с.; Статут українського православного братства імені святих Кирила та Мефодія. – К. : Типографія Києво-Печерської Лаври, 1918. – 10 с.; Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра / [сост. : В. Сергійчук]. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – Т. 3. – 615 с.; Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 / [сост. : М. Губонин]. – М. : ПСТБИ, 1994. – 1063 с.; Декреты Советской власти. Т. 1. – М. : Гос. изд-во полит. литературы, 1957. – 289 с.

¹⁶Вернадский В. И. Дневники 1917–1921 / В. И. Вернадский. – К. : Наук. думка, 1994. – 271 с.; Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922 рр. : Щоденник / О. О. Несвіцький. – П., 1995. – 280 с.

¹⁷Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле.(1914–1920) / Д. Дорошенко. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. – 543 с.; Протопресвітер Василій Зеньковський. Пять месяцев у власти. Воспоминания (15 мая – 19 октября 1918 г.) / Василій Зеньковський, протопресвітер. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – 239 с.; Лотоцький О. Сторінки минулого / [ред. : Р. Смаль-Стоцький]. – Варшава, 1932. – 286 с. – (Праці українського наукового інституту, Т. IV, Ч. 1); Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – Київ – Філадельфія, 1995. – 494 с.

Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» (1919), «Селянська правда» (1920) тощо. Вміщена в них інформація щодо церковного життя допомогла виявити ставлення віруючих до пастирів, надала важливі відомості про налагодження взаємовідносин Церкви і держави, про піднесення рівня національної самосвідомості пастирів, їх культурницьку діяльність тощо. Таким чином, виявлені архівні матеріали та інші джерела дозволяють комплексно висвітлити місце і роль православного духовенства у суспільному житті України за період 1917–1920 рр.

Теоретико-методологічна база дослідження заснована на принципах історизму, об'єктивності, системності і комплексності, розвитку та плюралізму. У процесі роботи використовувалися такі наукові методи, як історичний та логічний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, синхроністичний, описовий, діахронічний.

Принцип історизму був застосований під час дослідження участі священнослужителів у громадському житті з урахуванням впливу загальної політичної ситуації у країні на суспільне становище православного духовенства. Відповідно до принципу об'єктивності здійснено всебічний аналіз процесів, подій і фактів за період 1917–1920 рр. За допомогою історичного та логічного методів пізнання із властивими їм аналізом, синтезом, порівнянням та узагальненням у дисертації вдалося визначити характер змін у матеріальному становищі духовенства, місце духовенства в суспільстві. Описовий метод залучено для аналізу політики влади в Україні стосовно духовенства, висвітлення взаємовідносин усередині кліру. Порівняльно-історичний метод використано для зіставлення політики різних державних влад стосовно духовенства, для порівняння напрямів діяльності церковних інституцій. Цей метод дозволив виділити спільне та відмінне у соціальному становищі православного духовенства та інших верств населення. Ретроспективний метод застосовано для виявлення особливостей суспільного становища православного духовенства протягом 1917–1920 рр., політичних поглядів тощо. Синхроністичний метод сприяв визначенню впливу регіональних особливостей на сприйняття українізації Церкви, ставлення духовенства до відновлення національних традицій у культовому будівництві. Діахронічний метод залучено для вивчення змін у соціально-демографічному складі духовенства, його матеріальному забезпеченні, для визначення ступеня і форм впливу духовенства на громадське життя протягом 1917–1920 рр.

Ми розуміємо суспільне життя як реальний цілісний процес існування, розвитку і взаємодії соціальних суб'єктів (осіб, соціальних спільнот, суспільства), що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою форм діяльності, відносин, спілкування й духовного освоєння та перетворення дійсності людиною.

У другому розділі **«Православне духовенство в соціальній структурі суспільства (1917–1920 рр.)»** висвітлено зміни у складі духовенства і стан його матеріального забезпечення.

На теренах України Російська Православна Церква залишалась панівною конфесією. Ураховуючи те, що кількість православних в Україні у післяреформений період і до 1916 р. збільшилась удвічі, а кількість духовенства згідно з церковними штатами зменшувалась, стає зрозумілим, що священників не вистачало для

задоволення духовних потреб населення, а, отже, православна конфесія відчувала брак священицьких кадрів. Водночас у прифронтових губерніях (єпархіях) спостерігався надлишок священників, кількість яких поповнювалася за рахунок біженців, що створювало додаткове напруження.

Через бідність парафіяни не могли утримувати причет із священника, диякона і псаломщика. Виявлено, що диякони зверталися до архієреїв із проханням про висвячення у священицький сан. Але через брак освіченості кандидатам відмовляли, адже архієреї у великі парафії воліли призначати грамотних і кваліфікованих пастирів.

Демографічні зміни торкнулися такої категорії церковнослужителів, як псаломщики або дяки. Встановлено, що наприкінці 1916 р. у багатьох парафіях українських єпархій вільними залишались не тільки другі, а й перші псаломницькі місця. Доведено, що соціальне середовище, з якого поповнювалися кадри псаломщиків, а також умови життєдіяльності певним чином обумовили реформаторські настрої серед церковнослужителів. Важливим видається той факт, що, на відміну від лав священнослужителів, на псаломницьких посадах знаходилися переважно українці.

Через швидке зростання сільського населення, що випереджало збільшення площ селянського землеволодіння, між духовенством і населенням назрівав конфлікт. Однією з причин погіршення матеріального забезпечення духовенства можна вважати те, що було скасовано обрання церковного причету віруючими. Майже повна відсутність фінансування духовенства державою, вимушене стягування платні за виконання обрядів з населення принижувало гідність священників, які поступово втрачали зв'язок із паствою.

Фінансове забезпечення кліру і чернецтва здійснювалося з кількох джерел. Одним із головних джерел забезпечення кліру були земельні ділянки. В Україні землі, які належали Церкві, становили 524 000 десятин. Якщо взяти співвідношення кількості церковних земель до загального земельного фонду, то це становило лише 1,2%. Тому теза про неосяжні земельні володіння Церкви в радянській історіографії не є точною.

Іншою складовою добробуту духовенства було грошове забезпечення. Порівняння доходів ієрархів і низового духовенства засвідчує кричущу невідповідність надходжень тому обсягу робіт, який кожен з них виконував у суспільстві. Суттєвий вплив на матеріальний статок духовенства справили дії Центральної Ради, яка проголосила вилучення поміщицьких, царських, монастирських та інших земель до державного фонду без викупу. Проблема матеріального забезпечення залишалась нерозв'язаною і священнослужителі зверталися по допомогу до парафіян. Надання допомоги останніми спричиняло суперечки всередині кліру, адже дияконів і псаломщиків не задовольняла та частка, яку виділяв їм священник, оскільки на забезпечення кліру від віруючих надходило найменше коштів. Спроби покращити ситуацію робила і наступна влада.

Першим кроком гетьмана П. Скоропадського стало виявлення внутрішнього економічного потенціалу. Міністерство ісповідань за підтримки гетьмана скасувало відправлення різноманітних церковних зборів до Синоду і використало їх для

духовенства в Україні. Аналіз діяльності Культурної комісії при Міністерстві ісповідань дозволив установити, що державна влада перебрала на себе піклування про духовенство і церковні установи, надавала їм матеріальну допомогу.

У пошуках шляхів розв'язання проблеми матеріального забезпечення духовенства перебувала Директорія УНР, що прийшла на зміну гетьману. Новий земельний закон Директорії залишав у власності трудових господарств, до яких могли бути віднесені й церковні громади, земельні ділянки площею не більше ніж 15 десятин, а решта підлягала соціалізації без викупу. Встановлено, що у скрутних економічних умовах духовенство почало створювати мережу закладів соціального спрямування: єпархіальні товариства взаємного страхування на випадок смерті, емеритальні каси, єпархіальні піклування тощо.

Протилежним було ставлення більшовицької влади до потреб духовенства. Виявлено, що у місцевостях з більш чіткою організацією влади більшовики проводили ревізії, а там, де опір населення був тривалим і перевага була не на їхньому боці, – здійснювалися звичайні пограбування населення. Більшовики документально підтвердили свою позицію щодо Церкви, видавши 23 січня 1918 р. декрет «Про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви». Низка законодавчих актів радянської влади, виданих у 1920 р., започаткувала спланований наступ на Церкву і духовенство, як її уособлення.

Зазначимо, що матеріальний стан духовенства протягом 1917–1920 рр. був незадовільним. Попри прагнення українських урядів покращити життєвий рівень духовенства і заручитися його підтримкою у розбудові держави, коштів на забезпечення священно- і церковнослужителів не вистачало. Головним джерелом надходження фінансів залишалися кошти парафіян. І від міри довіри між віруючими і пастирем залежав добробут останнього, спокій і рівновага у парафії. Разом з тим незадоволення духовенства матеріальним становищем обумовило його активність у суспільному житті, в якому вирувала боротьба за автономію, автокефалію, українізацію та інші національні права.

Отже, протягом 1917–1920 рр. суспільно-політична ситуація у країні істотно не впливала на соціально-демографічний склад духовенства, чисельність якого майже не змінилася. Але через об'єктивні і суб'єктивні причини збільшилась частка населення, яка приходилася на одного священника, що засвідчувало нестачу кадрів духовенства. Відсутність сталого матеріального забезпечення стала однією з причин активної участі священно- і церковнослужителів у суспільних процесах у контексті боротьби за реформування Церкви.

У третьому розділі «**Суспільна діяльність священнослужителів**» з'ясовано, що за загальної політизації суспільства відбувалась зміна в самоусвідомленні духовенством себе як носія ідеї модернізації суспільних відносин; охарактеризовано заходи духовенства, спрямовані на активізацію діяльності як самих служителів культу, так і на організацію населення для надання допомоги тим, хто мав у ній нагальну потребу.

Під впливом європейських національних рухів в Україні суспільство стало усвідомлювати свою національну належність, відбувалась трансформація традиційної релігійної свідомості. До суспільно-політичних процесів залучалися

всі верстви населення, у тому числі духовенство. Це проявилось у виникненні в 1917 р. у церковному середовищі течії національного спрямування, яка прагнула вирішити політичне питання відокремлення від Московського патріархату й мовну проблему в Церкві. Решта духовенства і віруючих через повний розлад життя поступово переорієнтувалися на московський Собор та новообраного патріарха. Фактично до цієї течії примкнув увесь єпископат українських єпархій.

Становлення самосвідомості духовенства тривало у період діяльності Української Центральної Ради, яка загалом не була вороже налаштована до Церкви, але не мала чіткої програми дій щодо неї. Завдяки активній діяльності національно свідомого духовенства державну політику було спрямовано на якнайшвидше розв'язання проблеми автокефалії та українізації. Період Гетьманату П. Скоропадського засвідчив, що єдину національну ідею священники і віруючі ще повністю не сформували, тому чинився сильний опір спробам української групи духовенства і мирян та заходам уряду. Політика Директорії УНР щодо Церкви сприяла утвердженню в ній української національної ідеї. На відміну від Гетьманату, Директорія проводила більш чітку політику щодо поступового повернення до себе ієрархів, без яких було важко налагоджувати національне церковне життя.

Суспільна діяльність духовенства відбивала загальні прагнення до демократизації життя на теренах колишньої Російської імперії й участі священнослужителів у цьому процесі, а також до піднесення рівня національної свідомості. В річищі цього процесу з'являються ідеї про скликання Українського Собору в найкоротший термін, відновлення соборності та виборності. Прагнення окремих представників від духовенства займати певну посаду за всяку ціну підірвали авторитет служителів Церкви. Щоб цьому запобігти, духовна влада проводила попередні іспити згідно із встановленою програмою.

Релігійна періодика другої половини 1917 р. відображала зміни в самоусвідомленні православного духовенства. Представники різних категорій духовенства визнавали і називали недоліки у своїй роботі і поведінці, писали про причини падіння їх авторитету і православної Церкви загалом. Вони визнавали за необхідне ліквідувати політичну безграмотність серед священнослужителів, здійснити внутрішні перетворення відповідно до ідеалів нового життя, позбавитися автоматизму у богослужбовій діяльності, що негативно позначалося на релігійному єднанні мирян навколо пастиря і Церкви. Для цього священник мав перетворитися із виконавця треб і випадкового викривача своїх парафіян у постійного їх духовного керівника. Посилювалися вимоги до професійних якостей пастирів, які у процесі повсякденної діяльності, самотужки опановуючи основи психології, дійсно ставали пастирями людських душ. З огляду на це у населення сформувався певний ідеал священнослужителя.

Протягом 1917–1920 рр. на території України діяли православні братства і парафіяльні піклування. Перші мали сприяти «посиленню православ'я і російської народності» серед українського населення, другі – мали відповідати за церковні справи парафії і сприяти покращанню матеріального забезпечення духовенства. Чинником, що спонукав владу до відновлення братств, можна вважати активізацію

сектантських і розкольницьких об'єднань, адже через внутрішню кризу православ'я населення шукало інших можливостей задоволення релігійних потреб.

Православні братства займалися християнською доброчинністю, місіонерською роботою, релігійно-моральним вихованням. Джерелами існування братств були сплата членських внесків, добровільні пожертви, прибуток від власних підприємств (якщо були), відсотки з капіталу братства, а також спеціальні кухликові збори у церквах. Діяльність православних братств була помітною, адже українська державна влада вирішила змінити правове поле їх діяльності, надавши останнім право юридичної особи і фундаторське право у всіх духовних школах.

Церковнопарафіяльні піклування, на відміну від братств, мали завдання матеріального характеру. Віруючі займалися облаштуванням храмів, наданням допомоги найбіднішому населенню в єпархіях. Джерелами формування капіталу єпархіальних опікунств були відсотки від зроблених раніше заощаджень, кухликові збори у церквах єпархії, благодійницькі внески, кошти за поховання на церковних кладовищах й від орендних статей. Установлено, що церковнопарафіяльні опікунства близько 50–55% коштів витрачали на утримання храмів, 35–45% направляли на церковнопарафіяльні школи, притулки та лікарні і лише 1–10% – на утримання духовенства.

У складних суспільно-економічних і політичних умовах священики продовжували займатися просвітою населення у широкому розумінні. Доведено, що, крім грамотності, вони надавали населенню допомогу в опануванні елементарних правил гігієни, були засновниками аптечних пунктів, організаторами показових пасік, ініціювали нові методи агрокультури тощо. З'ясовано, що головна увага у процесі навчання приділялась розповсюдженню грамотності між простим народом на моральних і церковно-релігійних засадах, при цьому прищеплювались не почуття остраху покарання Всевишнім, а основи суспільної моралі, співчутливе ставлення до оточуючих, повага до традицій власного народу. Проблему фінансового забезпечення церковнопарафіяльних шкіл можна було розв'язати за рахунок коштів, які збирались по єпархіях. Але на власні кошти церков, які в більшій мірі зосереджувались у Синоді і в меншій – витрачалися на місцях, повністю утримувались єпархіальні училища, частково духовні училища і духовні семінарії. Крім того, священики і ченці часто викладали у школах безоплатно.

Важливим аспектом просвітницької діяльності священнослужителів була пропаганда самоосвіти населення. Змістовного наповнення зусилля духовенства з цього напрямку діяльності набували з активізацією роботи церковних бібліотек. Виявлено, що через свою просвітницьку діяльність духовенство намагалося сприяти збереженню церковної старовини.

Повною протилежністю ставленню попередніх українських урядів до православного духовенства була діяльність більшовиків, які не хотіли задовольнятися відокремленням Церкви від держави і школи від Церкви. Вони всіма прямими й опосередкованими засобами намагалися зруйнувати організоване церковне життя і взагалі знищити будь-яку релігійну віру. Відповідно до радянського законодавства 1918 р. Церкві заборонялося брати участь в освітньому процесі, було конфісковано її майно, а духовенство обмежувалося у громадянських правах.

Організація добродійності православним духовенством за період 1917–1920 рр. здійснювалася за такими напрямками: турбота про сім'ї фронтовиків; допомога пораненим воїнам; заснування різних притулків для дітей солдат та сиріт загиблих; опіка над біженцями та іншими категоріями населення, які цього потребували; надання допомоги військовополоненим, а також опіка над притулками для бідних і хворими літніми людьми.

Для більш активного залучення громадян до благодійницьких акцій духовенство використовувало єпархіальні періодичні видання. Одночасно важливою рушійною силою для населення у цій справі був власний приклад пастирів. Умови військового часу спонукали духовенство зосередитися на організації добровільної допомоги воїнам. Традиційною формою роботи пастирів у цьому напрямку була організація виготовлення подарунків до великих релігійних свят і надсилання їх солдатам на фронт.

Церкви і монастирі організовували й утримували лікувальні заклади для воїнів власними силами, надаючи допомогу всім, хто звертався. Турботу про добробут солдатських родин здійснювали створені у всіх парафіях опікунські ради, обов'язковими членами яких були парафіяльний священник і церковний староста, а інших членів ради обирали на зборах парафіяни. Фонди опікунств формувалися із державних коштів, добродійних внесків світських і духовних осіб.

Турбувала духовенство і доля дітей загиблих на війні воїнів та інвалідів. Опіку солдатських сиріт було започатковано ще у дореволюційний час. Фінансування таких закладів відбувалося за кошти від церковних зборів на релігійні свята із зазначенням мети заходу. Духovenство проводило роботу щодо надання підтримки військовополоненим. До акцій приєднувалося католицьке, мусульманське, юдейське духовенство, а також пересічні громадяни. Такі заходи демонстрували конфесійну єдність в умовах складних соціальних катаклізмів. Священникам доводилося розв'язувати проблему влаштування біженців, адже вони очолювали губернські і повітові центри з координації дій відносно влаштування побуту біженців і надання їм матеріальної допомоги.

Згідно з розпорядженням вищого церковного керівництва парафіяльні священники займалися організацією притулків, лазаретів, проводили різноманітні збори пожертвувань на вирішення нагальних потреб бідних категорій населення, установлювали у парафіяльних храмах особливі кухлі. З приходом до влади більшовиків уся благодійницька робота сконцентрувалася у державних органах соціального забезпечення.

Таким чином, суспільна діяльність православного духовенства в Україні виявилась вагомим консолідуючим чинником, який сприяв послабленню соціальної напруги, збереженню моральності серед населення.

У висновках викладено результати дослідження, які виносяться на захист:

– Суспільна діяльність православного духовенства на українських землях у 1917–1920 рр. тільки у період незалежності привернула увагу науковців. Проте вона досліджувалася фрагментарно, в окремих її напрямках та аспектах. Наявні архівні та опубліковані джерела дали автору змогу здійснити узагальнюючий аналіз діяльності священно- і церковнослужителів, а загальнонаукові і спеціальні

історичні методи дослідження дозволили логічно вибудувати роботу, всебічно і неупереджено розглянути наявний емпіричний матеріал.

– Регулювання державою усіх сфер діяльності Церкви у синодальний період негативно вплинуло на поведінку, світогляд і самосвідомість духовенства. Кількість духовенства обмежувалась церковними штатами, а кількість населення завдяки демографічному чиннику, а також намаганням населення переїхати із небезпечних прифронтових районів углиб України і скупчення людей у певних регіонах потребувало додаткової кількості священників. В умовах погіршення політичного і соціально-економічного становища країни з початком Першої світової війни і національно-визвольних змагань українського народу духовенство поступово все активніше стало проявляти себе у суспільному житті.

– У складний період 1917–1920 рр. матеріальне забезпечення православного духовенства в Україні було нестабільним. Серед джерел забезпечення необхідно назвати земельні ділянки або грошову компенсацію за середній урожай з неї. Оскільки допомога від держави не була постійною, клір змушений був звертатися по допомогу до парафіян, від ступеня релігійності яких і залежало матеріальне забезпечення парафіяльних священників.

– Нові суспільно-політичні умови спричинили і зміни у ставленні духовенства до світської влади в Україні. Ієрархія не поспішала проголошувати ставлення до нової влади після Лютневої революції 1917 р. Низове духовенство позитивно сприйняло зміну влади і серед нього було багато прихильників відновлення національних традицій у Церкві. Пам'ятаючи період виконання духовенством усіх настанов царської влади, селянство стримано сприйняло зміну поглядів духовенства і підтримку ним визвольного руху в Україні. Разом з тим духовенство стало аналізувати власну діяльність, свій попередній негативний і позитивний досвід, шукати шляхи подолання кризи у спілкуванні пастирів і віруючих. Ці процеси були відображені на шпальтах церковної і світської періодики. Світська влада в Україні по-різному сприйняла активність духовенства в суспільному житті. Проголошення керівниками УЦР релігії приватною справою передбачало відокремлення Церкви від держави, тому частина патріотично налаштованого населення повернулася до практики підтримки єдиної і неподільної РПЦ. В цілому активність духовенства і напрями його діяльності залежали від політичної орієнтації урядів, які були при владі. Через проголошення з кафедр храмів універсалів та інших законодавчих актів священники брали участь у державному управлінні, продовжували здійснювати статистичний облік населення в цілому. Відбувалась поступова адаптація духовенства до існування в умовах модерної державності. З приходом в Україну більшовиків ставлення священників до влади, як і влади до них, докорінно змінюється. Воно перетворюється на перманентне протистояння духовенства і радянської влади. Більшовики проводили політику жорсткого обмеження участі Церкви у суспільному житті та здійснювали розвал її економічної бази.

– У просвітницькій діяльності священнослужителі займалися організацією церковнопарафіяльних шкіл та інших навчальних закладів, бібліотек, періодичних видань, здійснювали позабогослужбові бесіди і, як встановлено, пояснювали

необхідність дотримання правил особистої гігієни, сприяли поширенню грамотності серед дорослих засобами самоосвіти, пропагували нові методи агрокультури. У вихованні дітей пастирі насамперед спиралися на одвічні християнські цінності, що мало велике позитивне значення.

– У період 1917–1920 рр. відбувається процес виникнення та розбудови православних церковних інституцій, оформляються сфери їх діяльності. Православні братства і парафіяльні опікування наприкінці XIX ст. почали відновлюватися з ініціативи державної влади. Братства мали активізувати парафіяльне життя для утримання віруючих від переходів до іншої віри. Парафіяльні піклування створювалися з метою грошового забезпечення населенням своїх пастирів й утримання храмів у належному стані. Але у процесі розвитку національно-визвольного руху і піднесення самосвідомості населення поступово діяльність братств й опікунств набирала традиційних національних рис й обидві інституції переключилися на організацію парафіяльного життя, а не на забезпечення духовенства.

– Своєю діяльністю священно- і церковнослужителі охоплювали такі соціально незахищені категорії населення, як солдати та їх родини, сироти та діти інвалідів війни, військовополонені, біженці, хворі, бідні, престарілі, вдови тощо. Діяльність православного духовенства була спрямована на запобігання руйнівним настроям і реалізації низьких інстинктів: вбивствам, грабункам та іншим негативним проявам людської особистості, які виплеснулися у зв'язку з революцією та послабленням централізованої державної влади. Зусилля духовенства спрямовувалися на збереження соціуму від деградації та саморуйнації.

Комплексне дослідження проблеми громадської діяльності православного духовенства дозволило з'ясувати, що соціально-політичні реалії 1917–1920 рр. похитнули традиційну систему суспільних зв'язків, у якій духовенство було невід'ємною складовою. Однак на початку 20-х років XX ст. після встановлення тотального контролю влади над усіма сферами життя суспільства громадські функції духовенства були зведені до рівня вузької приватної справи і надання мирянам лише моральної підтримки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Потапова О. Політика більшовицької влади щодо православної церкви і віруючих в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. (на матеріалах Північно-східного регіону) / О. Потапова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки. Вип. 1. – К., 2004. – С. 115–119.

2. Потапова О. Роль православного духовенства в становленні морально-правової культури українського народу в 1917–1920 рр. (на прикладі Слобожанщини) / О. Потапова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки. Вип. 2. – К., 2005. – С. 171–178.

3. Потапова О. Роль православних братств у суспільно-релігійному та культурно-просвітницькому житті України в 1917–1920 рр. / О. Потапова // Сумська старовина. – 2005. – № 15. – С. 110–125.

4. Потапова О. Православна церква в Україні напередодні національно-демократичної революції 1917–1920 рр. / О. Потапова // Сумська старовина. – 2007. – № 24. – С. 82–90.

5. Потапова О. Просвітницька діяльність православного духовенства в Україні в 1917–1920 рр. / О. Потапова // Південний архів : зб. наук. праць. Історичні науки. Вип. XXVII. – Херсон, 2008. – С. 213–220.

6. Потапова О. Матеріальне забезпечення православного духовенства в Україні у 1917–1920 рр. / О. Потапова // Гілея. – К., 2010. – № 33. – С. 64–73.

7. Потапова О. Роль православного духовенства в становленні правової культури українського народу в 1917–1921 рр. / О. Потапова // Юридичні читання молодих вчених : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. – К., 2004. – С. 125–128.

8. Потапова О. До питання про правове становище православних братств в Україні в 1917–1920 рр. / О. Потапова // Другі юридичні читання молодих вчених : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. – К., 2005. – С. 118–121.

9. Потапова О. Діяльність православних братств на Лівобережній Україні у 1917–1920 рр. / О. Потапова // Матеріали VI Сумської наук. історико-краєзнавчої конф. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2005. – С. 112–118.

10. Потапова О. Діяльність православного духовенства в Україні в 1917–1920 рр.: його роль та місце в суспільному житті / О. Потапова // Сучасні наукові дослідження – 2006 : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. Т. 1: Історія. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2006. – С. 57–59.

11. Потапова О. До питання про вплив Православної церкви на формування духовної культури в Україні в 1917–1920 рр. / О. Потапова // Молодь: крок в майбутнє : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Суми, 2006. – С. 168–172.

12. Потапова О. Діяльність І. Ф. Власовського на Сумщині у 1914–1918 рр. / О. Потапова // Матеріали сьомої Сумської наук. історико-краєзнавчої конференції, (22–23 листопада 2007 р.). – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. – С. 105–107.

АНОТАЦІЇ

Потапова О. Б. Православне духовенство в суспільному житті України у 1917–1920 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2010.

У дисертації здійснено аналіз суспільної діяльності православного духовенства у 1917–1920 рр. На основі архівних джерел досліджується місце і роль православного духовенства у суспільному житті України в 1917–1920 рр.

Комплексно вивчено соціально-демографічний склад духовенства, розглянуто проблему матеріального забезпечення кліру та чернецтва; з'ясовано умови становлення самосвідомості православного духовенства; проаналізовано діяльність православних братств та піклувань і визначено сфери їх впливу в Україні у 1917–1920 рр.; розкрито основні напрями і роль просвітницької діяльності священнослужителів, визначено зміст благодійницької діяльності духовенства. Встановлено, що активність благодійницької діяльності священнослужителів

залежала від політичної спрямованості певних державних утворень на території України. Доведено, що духовенство було активним учасником суспільного процесу.

Ключові слова: парафіяльне духовенство, суспільне життя, православ'я, церковна ієрархія, братства, піклування, віруючі, українські національні уряди, більшовики.

Потапова Е. Б. Православное духовенство в общественной жизни Украины в 1917–1920 гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2010.

В диссертации проанализирована общественная деятельность православного духовенства в национально-освободительный период 1917–1920 гг. Определено, что социально-политические реалии 1917–1920 гг. пошатнули традиционную систему общественных связей, неотъемлемой частью которой было духовенство. Установление в конце 1919–1920 гг. тотального контроля большевистской власти привело к ограничению общественных функций духовенства до уровня узколичного дела, до предоставления мирянам лишь моральной поддержки. Благодаря взаимодействию с верующими, духовенство сохранило свое социальное назначение и не позволило дискредитировать идеалы христианства.

Установлено, что Первая мировая война кардинально повлияла на общественную ситуацию в Украине. Среди духовенства произошло разделение на несколько течений в соответствии с видением будущего развития как страны в целом, так и Церкви. Значительных изменений в социально-демографическом составе православного духовенства в сравнении с предыдущим периодом не произошло. Анализ соотношения количества священников и религиозных общин дает возможность утверждать, что реалиями церковной жизни 1917–1920 гг. стало несоответствие количества верующих одного прихода и количества положенных по церковным штатам священников.

Утверждается, что неудовлетворительное материальное обеспечение православного духовенства в Российской империи государственной властью, поскольку оно выполняло ряд функций госчиновников, повлекло за собой усложнение взаимоотношений паствы и духовенства. Для изменения ситуации и привлечения внимания к создавшейся ситуации духовенство активно участвовало в социальном и национальном движении, которое развернулось в Украине.

Определено отношение духовенства к светской власти в Украине. Иерархи Церкви не спешили провозглашать свое отношение к новой власти после Февральской революции 1917 г. Низшее духовенство позитивно восприняло смену власти, и среди него было много сторонников возобновления национальных традиций в Церкви. Однако неразрешенность религиозных противоречий привела к тому, что часть населения и духовенства вернулась к практике поддержки единой РПЦ.

Значительное внимание уделено условиям становления самосознания православного духовенства и создан образ «идеального» священника, который мог удовлетворить духовные потребности каждого мирянина в сложный период

распада единого социума. Религиозность, которая составляла основу мировоззрения крестьянства, определила связи крестьян с духовенством, которое воспринималось как духовный наставник.

Подчеркивается роль просветительской деятельности священнослужителей в обществе. Установлено, что главной целью этой деятельности стало распространение грамотности между простым народом на моральных и церковно-религиозных основах, распространение грамотности среди взрослых методами самообразования, разъяснения необходимости личной гигиены и др.

Утверждается, что на протяжении 1917–1920 гг. основным заданием благотворительной деятельности духовенства было охватить вниманием и оказать посильную помощь таким социально-незащищенным категориям населения, как солдаты и их семьи, сироты и дети инвалидов войны, военнопленные, беженцы, больные, престарелые и др. Активность этого вида деятельности православного духовенства зависела от политической направленности тех или иных государственных образований на территории Украины. В итоге, несмотря на сложные общественно-экономические и политические условия, духовенству удалось сохранить свое влияние на формирование общественных отношений.

Ключевые слова: приходское духовенство, церковная иерархия, общественная жизнь, православие, братства, попечительства, верующие, украинские национальные правительства, большевики.

Potapova O. B. The Orthodox clergy in the social life in Ukraine of 1917–1920. – Manuscript.

The thesis for acquiring scientific degree of the candidate of history in a speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – M. P. Dragomanov National pedagogical university. – Kyiv, 2010. – Manuscript.

Dissertation is devoted to the analysis of public activity of orthodox clergy in 1917–1920. A place and role of orthodox clergy in public life of Ukraine in 1917–1920 are investigated in it on the basis of wide circle of the archived sources.

Socially demographic structure of clergy is complexly investigated in dissertation, the problem of the financial providing of clergy and monkhoods is analysed; the terms of becoming of consciousness of orthodox clergy are found out; activity of orthodox fraternities(brotherhoods) and guardianships is analysed and spheres of their influence in Ukraine in 1917–1920 are defined; basic directions and role of enlightenment activity of cleric are exposed, the maintenance of charitable activity of clergy is defined. It is proved that the clergy were the active participant of public process.

Key words: parochial clergy, public life, orthodoxy, church hierarchy, fraternities, guardianships, believers, Ukrainian national governments, bolshevists.

Підписано до друку 13.09.2010. 60x90/16. Гарн. New Times.
Друк ризограф. Папір офсет. Ум.друк.арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим.

Надруковано у редакційно-видавничому відділі
СумДПУ ім. А.С.Макаренка

40002, Суми, вул. Роменська, 87.
Зам. 109